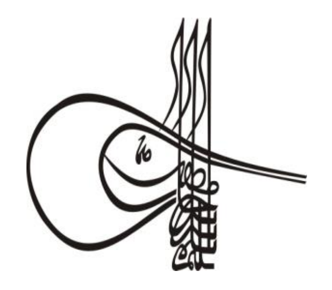

Turkish Studies

Social Sciences

Volume 14 Issue 5, 2019, p. 1957-1971
DOI: 10.29228/TurkishStudies.38877
ISSN: 2667-5617
Skopje/MACEDONIA-Ankara/TURKEY

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş: 07.10.2019 ✓***Accepted/Kabul:*** 15.10.2019

Report Dates/Rapor Tarihleri: Referee 1 (07.10.2019)-Referee 2 (08.10.2019)

This article was checked by iThenticate.

MU'TEZİLÎ LİTERATÜRE GÖRE EBÛ HANİFE'NİN MEZHEBÎ KİMLİĞİ*

*Fatmanur ALİBEKİROĞLU EREN***

ÖZ

Mezhepler arası etkileşim örneklerinden biri olarak Hanefîlik-Mu'tezile ilişkisinin siyasî, itikadî tezahürleri yanında sosyal birtakım yansımaları da bulunmaktadır. Mezhep aidiyetini pekiştirme, mezhebin saygınlığını veya sayısını çoğaltma gayesiyle bazı meşhur şahısların farklı mezheplerden sayıldığı ve bu doğrultuda bu şahısların mezhebî kimlikleri hususunda bazı problemlerin yaşandığı görülmektedir. Biz de bu çalışmada Mâturîdî ve Mu'tezilî eğilimlerin özellikle de fıkıhta Hanefiliği benimseyen Mu'tezilî şahısların Ebû Hanîfe'nin mezhebi kimliğini sahiplenmesi şeklinde bir problemin varlığından yola çıkmış bulunmaktayız.

Bu çalışmada, Mu'tezile'nin Ebû Hanîfe algısını ortaya çıkarmak amaçlanmaktadır. Çalışmaya Mu'tezilî alimler nezdinde Ebû Hanîfe'nin Mu'tezilî sayıldığı varsayımıyla başlanmış ve Mürcie'nin Ebû Hanîfe'ye bakış açısında ortaya çıkan farklı eğilimler tespit edilmiştir. Bunlar, Mu'tezile içerisinde, Ebû Hanîfe'nin fakih kimliğine odaklanma, Ebû Hanîfe'yi dolaylı bir şekilde Mu'tezile ile ilişkilendirme ve Ebû Hanîfe'yi Mürcie'den sayma gibi eğilimlerdir. Çalışmamız esnasında Mu'tezile tarafından Ebû Hanîfe'nin Mu'tezilî sayıldığı şeklindeki varsayımızın aksine Mu'tezilî âlimlerin Ebû Hanîfe'yi Mürciî saydığı ciddi bir literatür ile karşılaştık. Bu nedenle Ebû Hanîfe'yi Mürcie mezhebinden sayan bu bakış açısına öncelik vermeyi uygun gördük. Bunu yaparken de Mu'tezile'nin Ebû Hanîfe algısını doğru bir zemin üzerine inşa etme gayesiyle öncelikle Mu'tezile'nin Mürcie algısını ortaya koymaya çalıştık. Bu doğrultuda çalışmamızda Mu'tezile tarafından Mürcie içerisinde sayılan Ebû Hanîfe'nin Mürcie içerisinde hangi kategoride

---

* Bu makale, yazarın "Tarihsel Süreçte Hanefîlik-Mu'tezile İlişkisi" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., Çukurova Üniversitesi, E-posta: fatmanura86@hotmail.com

değerlendirildiği, hangi görüşlerin Ebû Hanife'ye nispet edildiği gibi meseleler üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mu'tezile, Mürcie, Hanefî-Mu'tezilî, Ebû Hanîfe, Hanefi-Mâturîdî.

THE SECTARIAN IDENTITY OF ABU HANIFA ACCORDING TO MU'TAZILITE LITERATURE

ABSTRACT

As an example of inter-sectarian interaction, it is possible to mention some social manifestations of the Hanafite-Mu'tazilite interaction as well as political and doctrinal manifestations. It is seen that some famous figures are counted from different sects in order to reinforce sectarian belonging and to increase the prestige or number of the sect, and thus there are some problems regarding the sectarian belonging of these figures. In this study, we set out from the existence of a problem that the Maturidite and Mu'tezilite tendencies, especially the Mu'tazilite figures who were Hanafite in fiqh adopted the sectarian identity of Abu Hanifa.

This study aims to reveal the Mu'tazilite perception of Abu Hanifa. The study started with the assumption that Abu Hanifa was considered a Mu'tazilite by the Mu'tazilite scholars. At this point, different trends that emerged in Murjia's view of Abu Hanifa are identified. In this context, we encountered different tendencies in Mu'tazila that focused on the jurist identity of Abu Hanifa, indirectly associated Abu Hanifa with Mu'tazila, and considered Abu Hanifa a Murjite. During our study, contrary to our assumption that Mu'tazila considered Abu Hanifa a Mu'tazilite, we found it appropriate to give priority to the point of view which considered Abu Hanîfe a Murjite because of the serious literature that Mu'tazilite scholars considered Abu Hanîfe a Murjite. In this respect, primarily Mu'tazila's perception of Murjia has been identified so that the perception of Abu Hanifa could be built on a correct ground. In the light of these findings, the subjects such as the position Murjia gave to Abu Hanifa who was regarded by Mutazila as a Murjite, the views associated with Abu Hanifa are dealt with in our study.

STRUCTURED ABSTRACT

There are various manifestations of the interaction between Hanafism and the Mutazila. In social respect, it is possible to talk about the relations between "the members of the sects who were directly or indirectly affected" by the interaction. What we mean by the sect members who were directly affected by the interaction are the Hanafite-Maturidites who continued to embrace Hanafism both in fiqh and doctrinal matters, and Hanafite-Mutazilites who adopted Hanafism in fiqh and the Mutazila in doctrine (*aqida*). Members of the different jurisprudence tendencies within the Mutazila and Mutazilites in general are the groups who were indirectly involved in the process. The ways in which these groups defined each other, their attitudes against

Hanafism, which is a common element, and the perception towards respectable figures such as Abu Hanifa to whom importance was attributed by both tendencies are the social manifestations based on sectarian belonging. One of the expected results of this interaction is the adoption of Abu Hanifa, the common value of Hanafite-Maturidites and Hanafite-Mutazilites, who were the direct interlocutors of the interaction. Indeed, the fact that Mu'tazila associated Abu Hanifa to their own sect was found odd by Hanafite-Maturidite scholars, and this led them to make an effort to adopt Abu Hanifa.

This study aims to reveal Mutazilite perception of Abu Hanifa. The study started with the assumption claimed by Hanafite-Maturidite scholars that "Abu Hanifa was considered by Mutazilite scholars to be Mutazilite". In this direction, the biographical or heresiographical works of Mutazilite scholars, especially Hanafite-Mutazilite scholars, were researched and it was tried to determine whether the reflections of this claim existed. During our researches, contrary to "what was supposed and expected", it was found that the tendencies that Abu Hanifa was considered to be a Mutazilite were limited in the Mutazilite literature. In addition, there is a serious literature in Mu'tazila that considers Abu Hanifa from Murjia. For this reason, the course of the study tends to fill the content of Mutezilite perception of Murjia and accordingly the content of Mutezilite definition of Abu Hanifa.

As a result of our study, it has been found that there are different approaches between Hanafite-Mutazilites and Hanafite-Maturidites about defending Hanafism and identity of Abu Hanifa. In addition, contrary to what was supposed, it was understood that there was no serious tendency in the Mutazila, which regarded Abu Hanifa directly from the Mutazila. Besides, Mutezilite view of Abu Hanifa has been shown to differ. In this context, it has been observed that different attitudes towards Abu Hanifa's sectarian identity were adopted such as to give priority to his (Hanafite) identity of jurist, implicit expression of his Mutazilite character and acceptance of Abu Hanifa's being a Murjite. It is understood that some Mutazilite writers who prioritized the identity of Abu Hanifa, consciously ignored his theological identity. The fact that Saymarî, a Hanafite-Mutazilite scholar, used in his work both for the followers of Abu Hanifa and those who adopted the Mutazila such expressions as "mutakallim", "in advanced level in Kalam", while the relationship between Abu Hanifa and Kalam is not mentioned in any way can be shown as an example of this perspective. Another approach in Mutazilite perception of Abu Hanifa is the attitude of the writers who tried to prove that Abu Hanifa's view of Mutazila was positive. Again, attribution of some Mutazilite ideas by some Hanafite-Mutazilite ulama to Abu Hanifa are considered as a reflection of this perspective. It is understood that the tendency in the Mutazila, which regarded Abu Hanifa as a Murjite, had serious repercussions. It is one of the surprising results for us that this attitude was adopted by figures such as Jahiz, Kabi, Jushemi, who were Hanafite in fiqh and Mutazilite in doctrine. This situation allowed us to conclude that the probability, we considered at the beginning of the study, that the Hanafite-Mutazilite individuals counted Abu Hanifah from the Mutazila was not accurate and that this attitude would not at least be considered as a general inclination for these individuals. In this direction, although Hanafites-Mutazilites' efforts "to regard Abu Hanifa indirectly as a Mutazilite" and

"to associate Mutazilite ideas with him", a systematic attempt to count Abu Hanifa from the Mutazila was not revealed by the Hanafite scholars. In this case, it is understood that the interlocutors of the claim that Mutazila considered Abu Hanifa from themselves were not the famous Hanafite-Mutazilite individuals. Moreover, the ulama, who had Hanafite-Mutazilite identity, did not hesitate to count Abu Hanifa from Murjia. It seems quite interesting that the Mutazilite writers of biographical works such as Kabî and Jushemi did not include Abu Hanifa in the Mutazila, even though they aim to include respectable individuals in the Mutazila. Because the hesitations of the Hanafite-Mutazilite ulama, who included Shafi'i into Mutazilites, about Abu Hanifa are noteworthy. Again, it is difficult to understand that Abu Hanifa's name was avoided to be mentioned and that in these works it is indirectly implied that Abu Hanifa's perception of Mutazila was positive, although the companions of Abu Hanifa were included in Mutazilite biographical works. At this point, it can be said that there was a perception even in the mind of the early Mutazilite writers such as Jahiz and Nashi al-Akbar that Abu Hanifa was a Murjite, and the perception was continued by Kabi and turned into a common attitude in the Mutazila. This may explain the fact that Jushemi included Shafi'i in Mutazilite tabaqât works in the fifth century, but did not oppose the current attitude to Abu Hanifa by not mentioning him in his work.

Another result of our study is that there are different perceptions of Abu Hanifa in the works of Qadi Abd al-Jabbar. In one of his works, Abd al-Jabbar depicts for Abu Hanifa a Murjite image defeated by the Mutazila. In addition, in the different narrations in his work, Abu Hanifa is defined as a respected figure to which Mu'tazila refers to his views, or as a person who considers Kalam beyond Murjite and Mutazilite views to be innovation (bidat). This shows us that the ulama's perception of Abu Hanifa can be conjunctural and that functionality has an important place in this perception. However, the fact that Qadi Abd al-Jabbar used Abu Hanifa to ground the Mutazilite views, but did not include him as a Mutazilite in his biographical work can also be explained by the fact that the tendency to regard Abu Hanifa as Murjite was famous in the Mutazila.

Keywords: Mu'tazila, Murjia, Hanefite-Mutezilite, Abu Hanifa, Hanefite-Maturidite.

Giriş

Tarihsel süreçte mezhepler arasında çeşitli etkileşim örnekleri görülmektedir. Fıkıhta Hanefîliği, itikatta ise Mürciî-Mâturîdî geleneği benimseyen çoğunluğa ilaveten Hanefîlik ve Mu'tezile mezhepleri arasında mevcut olan ilişki bu örneklerden biridir. Özellikle V./XI. asra kadar Irak'ta, V./XI. asırdan sonra ise Horasan bölgesinde tezahürlerine rastlanan bu etkileşimi fıkıhta Ashâbu Ebû Hanîfe'nin, itikatta ise Mu'tezile'nin görüşlerini benimsemek şeklinde tanımlamak mümkündür.[1]

Hanefîlik ve Mu'tezile mezhepleri arasındaki etkileşimin yansımalarından biri, Hanefîliği benimseyen itikadî mezhepler ekseninde Ebû Hanîfe'nin (ö.150/767) konumunun ve mezhepler tarafından algılanış biçiminin karşımıza bir problem olarak çıkmasıdır. Zira Ebû Hanîfe gibi meşhur şahısların mezhep mensupları tarafından sahiplenilme çabası, onun farklı mezhebî aidiyetlere sahip

[1] Hanefîlik-Mu'tezile ilişkisi hakkında Bkz. (Aydınlı, 2018:133-232; Özen, 2001:161 vd.; Aslan, 2016: Alibekiroğlu, 2018).

olduğu yönünde bazı iddiaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ebû Hanîfe’nin itikadî kimliğini de sahiplenen Hanefî-Mâturîdî gelenek içerisindeki bazı yazarların “Mu'tezile tarafından Ebû Hanîfe’nin Mu'tezilî sayıldığını” söylemesi ve yine bu tutumun bir yansıması olarak özellikle Hanefî-Mâturîdî âlimlerin Ebû Hanîfe’nin Mu'tezilî olmadığını ispat sadedindeki birtakım düşünceleri mevcuttur.[2] Bu tutumlar ise bizi Mu'tezilî gelenek nezdinde Ebû Hanîfe’nin mezhebî kimliği konusunda düşünmeye sevk etmiştir. Zira Hanefî-Mâturîdî geleneğin söz konusu iddiası ve savunma gayreti, Mu'tezilî âlimlerce özellikle de Hanefî-Mu'tezilî ulema tarafından Ebû Hanîfe’nin Mu'tezilî sayıldığına dair bir varsayımı içermektedir. Bu minvalde başladığımız çalışmanın ilk gayesi Mu'tezilî eserlerde bulunan Ebû Hanîfe ile ilgili iddiaların tespit edilmesi olmuştur. Bu doğrultuda öncelikle çoğunlukla Makâlât ve Tabakât yazarı olan Mu'tezilî ulemanın eserlerindeki Ebû Hanîfe algısı taranmıştır. Çalışmamızın gidişatı esnasında ise zannımızın aksine Mu'tezilî eserlerde ve hatta Hanefî-Mu'tezilî şahıslar nezdinde Ebû Hanîfe’nin Mu'tezilî olduğunu vurgulayan ciddi bir argüman tespit edilememiştir. Bunun yerine Ebû Hanîfe’yi Mürcie’den sayan pek çok müellifin olduğu belirlenmiştir. Bu durum çalışmamızda, Mu'tezile içerisindeki Ebû Hanîfe’yi Mürciî olarak tanımlayan eğilimlerin merkeze alınmasına sebebiyet vermiştir. Bu doğrultuda Mu'tezile’nin Ebû Hanîfe algısında öne çıkan Mürcie’den sayma girişiminin sağlıklı bir şekilde tasvir edilebilmesi için Mu'tezile’nin Mürcie’yi nasıl tanımladığı, Ebû Hanîfe’nin Mürcie içerisinde hangi kategoride değerlendirildiği gibi unsurlara yer verilmiştir.

Mu'tezile’nin Ebû Hanîfe veya Mürcie algısını konu edinen müstakil bir çalışma bulunmamakla birlikte farklı mezheplerin Mürcie algısını ele alan bazı çalışmalara işaret edilebilir. Bu noktada İbrahim Hakkı İnal’ın “Mezhepler Tarihi Literatüründe Öteki Algısı: Mürcie Örneği” isimli çalışmasından bahsedilebilir. Ahmet Ak’ın “Ebû Mansur el-Mâturîdî’nin Mürcie’ye Bakışı” isimli çalışması ise Mâturîdi (ö.333/940) tarafından Mu'tezile’nin Mürcie algısı ile ilgili eleştirilere yer vermesi açısından önemlidir. Hem Mürcie’nin doğru bir şekilde anlaşılması hem de Mürcie’ye diğer mezheplerin bakış açısını içermesi açısından bizim için oldukça önemli olan bir çalışma da Sönmez Kutlu’nun “Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri” isimli eseridir. Kutlu, bu çalışmasının çeşitli yerlerinde Mu'tezile tarafından yapılan Mürcie tanımlarına atıfta bulunmaktadır. (Kutlu, 2002: 31) Yine bu çalışmada Kutlu, Mâturîdî’nin Mürciîliği problematiği içerisinde Ebû’l-Kasım el-Belhî el-Kâbî’nin (ö.319/931) Mürcie ile ilgili değerlendirmelerine de yer vermektedir. (Kutlu, 2002: 275) Mu'tezile’nin Ebû Hanîfe’nin mezhebî kimliği ile ilgili olarak ise müstakil olarak bu konuyu ele almamakla birlikte Şükrü Özen’in *Ebû Mansur el-Mâturîdî’nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası* isimli çalışması araştırmamız açısından oldukça önemlidir. Bu çalışmada Özen, Semerkand Hanefilerinin “Ebû Hanîfe’nin Mu'tezilî alimlerce Mu'tezilî sayıldığı yönündeki iddialarını” zikretmiş (Özen, 2001:74 vd.) ve bu iddialar tarafımızca da değerlendirilmiştir. Ayrıca bu çalışmanın ortaya çıkmasında Özen’in Hanefî-Mâturîdî geleneğin tavrına binaen gündeme getirdiği Mu'tezilî gelenek içerisinde Ebû Hanîfe’nin Mu'tezilî sayılmasına dair varsayım dikkate alınmıştır.

Mu’tezile’nin Ebû Hanîfe Algısı

Tarihsel süreçte, bazı meşhur âlimlerin, sahip oldukları nüfûzları sebebiyle bu otoriteden yararlanmak isteyen birtakım gruplar tarafından kendilerine nispet edildikleri görülmektedir. Bu nispet genellikle, kendilerine sapkın özellikler atfedilen grup veya mezhepler tarafından, kendilerinden önce yaşayan ilmî nüfûzu kabul edilen ve otorite olarak görülen bir şahsa yapılmaktadır. Dolayısıyla Ebû Hanîfe gibi saygın şahısların farklı itikadî mezheplerle ilişkilendirilmesine dair de oldukça fazla örnek mevcuttur. Bu durumun Mu'tezile için de geçerli olabileceği ihtimali yanında tarihsel süreçte gerçekliği yadsınamayan bir Mu’tezile-Hanefî birlikteliğinin olması Mu’tezile’nin Ebû Hanîfe algısında bazı farklılaşmaların meydana gelmiş olabileceği düşüncesinden bahsetmeye imkan tanımaktadır. Bunun yanında özellikle V./XI. asırda Semerkand Hanefîlerinin eserlerinde görülen Mu’tezile’nin Ebû Hanîfe’yi kendilerinden saydığına dair bazı iddiaların varlığı da (Özen, 2001:74) bize bu durumun Mu’tezilî literatüre yansıyan örneklerinin olduğunu düşündürmüştür.

[2] Konu ile ilgili olarak bkz. (Özen, 2001: 74).

V./XI. asrın ikinci yarısında yazılmış eserlerin bazısında Ebû Hanîfe'nin Mu'tezilî olup olmadığı husûsunda tartışmaların yapıldığına dikkat çeken Özen, Semerkand ekolünün bu tartışmalarda Ebû Hanîfe'nin Mu'tezilî olmadığını ispat etmek için gayret sarfettiğini vurgulamış ve bu döneme ait literatürün, Ebû Hanîfe'nin Mu'tezilîliği ile ilgili iddiaların ciddi bir boyuta taşındığına işaret ettiğini söylemektedir. (Özen, 2001:74) Hanefî-Maturidî gelenek içerisindeki bazı yazarların Ebû Hanîfe'nin Mu'tezile'den olmadığını ispat etmeye çalışmaları[3] Hanefîliğin Mu'tezile ile yakın ilişkisinin bir yansıması olarak değerlendirilmiştir.[4] Kerderî (ö.642/1254) ise Mu'tezile'nin Ebû Hanîfe'ye nispet edilen eserlerin ona ait olmadığı yönünde bazı iddiaların bulunduğunu ancak bu eserlerin Ebû Hanîfe'ye ait olduğunu ifade etmektedir. Nitekim Kerderî bu düşüncesini desteklemek üzere, bu eserlerin Mu'tezilî menâkıbname yazarı Mekkî (ö.568/1172) tarafından da Ebû Hanîfe'ye nisbet edildiğini söylemektedir. Mu'tezile'nin söylediğinin aksine Kerderî, bu eserlerin Ebû Hanîfe'ye ait olduğunu teyit etmiş ve onun itikadî görüşlerini yansıtan bu telifatın Ebû Hanîfe'nin Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat üzere olduğunu ispat ettiğini açıklamıştır. (Kerderî, 2010: I, 142; Özen, 2001:75) Taşköprüzâde (ö.968/1560) ise Mu'tezile'nin Ebû Hanîfe'yi kendi mezheplerinden saydığını; Ebû Hanîfe'ye nispet edilen eserlerden kelâmî tartışmaların yer aldığı *el-Âlim ve'l-Müteallim* ile *Fıkhu'l-Ekber*'i ise Ebû Hanîfe el-Buhârî adlı başka bir şahsa nispet ettiklerini söyler. Bu bağlamda o Mu'tezile'nin Ebû Hanîfe ile ilgili olarak onun kendi mezheplerinden olduğu iddiasını mesnetsiz bir iddiadan ibaret olarak görmekte ve meşâyıhdan pek çok şahsın bu eserlerin Ebû Hanîfe'ye aidiyeti üzere birleştiklerini ifade etmektedir. (Taşköprüzade, 1985: II, 141). Yine bu minvalde Hafızuddin el-Bezzâzî'nin (ö.827/1424) konuyla ilgili tartışmaları Sünnî bakış açısıyla özetlediği şu ifadeler Taşköprüzade tarafından aktarılmaktadır:

"Ebû Hanîfe'nin ulemâ arasındaki yeri, Hz. İbrahim'in enbiya arasındaki yeri gibidir. Çünkü her millet onu kendinden gösterir. Allahu Teala "İbrahim, Yahudi ya da Nasrânî değildir" demiştir. Aynı şekilde Ebû Hanîfe ne Mu'tezilî, ne de Kaderîdir. O ancak Sünnî Hanefîdir. Onun takipçileri de Hanefîlerdir." (Taşköprüzade, 1985: II, 141).

Bu ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla, Ebû Hanîfe'nin Mu'tezilî olmadığını vurgulayan yazarlar, fıkıhta Ebû Hanîfe'nin görüşlerini benimseyen Mu'tezilîleri de yok kabul etmişlerdir. Hanefî-Mâturîdî ulemanın bu iddialarının, doğal olarak Mu'tezile'nin kendi literatüründe de karşılığının olması beklenir. Bununla birlikte Hanefî literatürde görülen Ebû Hanîfe'nin eserlerinin ona ait gösterilmemesi tavrını, en azından bize ulaşan Mu'tezilî literatür içerisinde genel bir eğilim olarak görmediğimizi söylemek durumundayız. Üstelik Mu'tezilî bir yazar sayılan İbnü'n-Nedîm (ö.385/995?), IV./X. asırda telif ettiği eserinde Ebû Hanîfe'ye nispet edilen eserlerden *el-Âlim ve'l-Müteallim*'in, *Fıkhu'l-Ekber*'in, *Risâle ilâ Osman el-Bettî*'nin isimlerini zikretmiştir. (İbnü'n-Nedîm, 1971: 256.) Yine elimize ulaştığı kadarıyla Mu'tezilî tabakât ve Makâlât geleneğinde Ebû Hanîfe'nin Mu'tezile'den sayılmasına dair doğrudan bir iddia yer almamaktadır. Üstelik Mu'tezilî tabakâtlarda Ebû Hanîfe'nin ashâbından pek çok şahıs yer alırken, Ebû Hanîfe'nin ismine yer verilmemesi de oldukça dikkat çekicidir. Zira gerek Mu'tezile'den, gerekse diğer mezheplerden tabakât yazarlarının mezhep mensuplarının sayısını çok göstermek; önde gelen şahısların nüfûzundan yararlanmak gibi gayelerle zaman zaman mezhep mensupları ile ilim alış verişinde bulunan bazı şahısları da tabakalar içerinde zikrettikleri görülmektedir. Bu durum Şâfiî'nin (ö.204/820), Amr b. Ubeyd'in (ö.144/761) ashâbından olan İbrahim b. Yahyâ el-Medenî'den (ö.184/800) ilim alması dolayısıyla Mu'tezilî tabakât içerisinde

[3] Pezdevî *Kenzü'l-Vüsûl*'ün girişinde Ebû Hanîfe'nin Mu'tezilî olmadığının delillerini sıralamaktadır. (Pezdevî, ty: 4); Ebû'l-Berekat en-Nesefî ise ashaplarının i'tizâl fikrini benimsemediğini zikretmekte ve bunu Ebû Hanîfe'nin kelâm ile de iştigal ettiği, itikadî konularda eserler yazdığı, halku'l-Kur'an fikrini benimsemeyi reddettiği, içtihatta isabet konusunda Mu'tezile'nin aksine görüş belirttiği, Mu'tezile'nin hilafına fâsıkın imametini benimsediği gibi deliller ile desteklemektedir. (Ebû'l-Berekat en-Nesefî, 1986: I, 8-9; Özen, 2001:74).

[4] Bu tezi dile getiren Özen, Mu'tezilî Hanefîler ile Ebû Hanîfe'nin kelâmî görüşleri arasındaki uyumsuzluk sebebiyle Mu'tezile içerisinden Ebû Hanîfe'nin kelâm kitapları yazmadığı hususunda bir iddianın da var olduğuna işaret eder. (Özen, 2001:74).

zikredilmesi[5] örneği ile Mu'tezile tabakât geleneği içerisinde pek çok kez tezahür etmişken, Ebû Hanîfe'nin Mu'tezilî tabakâtlarda yer almaması dikkate değerdir.

Mu'tezile'nin Ebû Hanîfe tanımında ise üç farklı bakış açısının ön plana çıktığı görülmektedir. Bu üç bakış açısını; Ebû Hanîfe'nin fakih kimliğinin ön olana çıkarılması, dolaylı olarak Mu'tezile ile ilişkilendirilmesi ve Mürcie içerisinde sayılması şeklinde tasnif etmek mümkündür. Bunun yanında Mu'tezile içerisinde Ebû Hanîfe'nin saygın bir şahsiyet olarak görüldüğü ve zaman zaman Mu'tezilî ulema tarafından Ebû Hanîfe'nin örnekliğinin gözetildiği anlaşılmaktadır. Mu'tezilî eserlerde geçen bazı rivayetler buna örnek olarak gösterilebilir. Bu rivayetlerden birinde Mu'tezilî ulema, Ebu Hâşim el-Cübbâî'nin (ö.321/933) babası ile arasında ihtilaf bulunması sebebiyle mezhep mensupları tarafından kınanması üzerine Ebu Hâşim ile babası arasında fürûnun detay meseleleri hakkında ihtilaflar olmasının kınanacak bir durum olmadığını, Ashâbu Ebî Hanîfe'nin Ebû Hanîfe'ye muhalefet etmiş olmasını delil göstererek anlatmayı tercih etmişlerdir. (Kâdî Abdülcebbâr, 1986: 305; İbnü'l-Murtazâ, 1985:81; İbnü'l-Murtazâ, 1987: 95). Bu durum, Ebû Hanîfe'nin Mu'tezile nezdinde de bir otorite olarak kabul edildiğinin açık bir göstergesidir. Zira, Ebû Hanîfe ile ashâbı arasındaki ihtilafların yanında, Mu'tezilî gelenek içerişimdeki Ebû Ali el-Cübbâî'nin Ebu'l-Hüzeyl ve Şahham'la olan ihtilafı ile Ebu'l-Kâsım'ın hocasına olan ihtilafı örnek gösterilmiştir. (İbnü'l-Murtazâ, 1985:81; İbnü'l-Murtazâ, 1987: 95). Ebû Hanîfe'nin isminin diğer Mu'tezilî şahıslarla birlikte "örnek" olarak gösterilmesi ise Ebû Hanîfe'nin Mu'tezilî ulema nezdindeki saygınlığının bir yansıması olmalıdır.

Ebû Hanîfe'nin Fakih Kimliğine Odaklanma

Mu'tezilî ulemanın Ebû Hanîfe algısı içerisinde Ebû Hanîfe'nin fakih kimliğine yoğunlaşmak ve onun itikadî meselelerle ilişkisini yok sayma tavrına dair bazı örnekler bulunmaktadır. Mu'tezilî gelenek içerisinde Ebû Hanîfe hususiyetle fıkhî konulardaki mahareti sebebiyle takdir edilen bir şahıs olmuştur. Nitekim "kelâm Mu'tezile'den soruluyorsa, fıkıh da Ebû Hanîfe'den sorulur" şeklindeki rivayetin nispet edildiği Câhız (ö.255/869) ve Ebû Ali el-Cübbâî'nin (ö.303/916) Ebû Hanîfe'nin fıkhî kimliği hakkında övücü ifadeler kullandıkları görülmektedir. (Makdisî, yrz: V, 144; Temîmî, 1970: I, 104) Bu tavrın zihinsel arka planında ise bilinçli bir şekilde Ebû Hanîfe'nin itikadî yönünün göz ardı edildiği anlaşılmaktadır. Rivayeti Câhız'a nispet ederek eserindeki Mu'tezile bahsinde zikreden Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî'nin (ö.355/956'dan sonra) bu övgü ifadesine yer vermesi de yine Mu'tezilî bakış açısını yansıtır. Zira Makdisî'nin kendisi de Mu'tezilî eğilimlere sahip olan aynı zamanda Hanefî-Mu'tezilî şahıslardan Kâbî'den etkilenen ulemadandır. (Sayar, 2003: XXVII, 433). Bu nedenle onun eserinde bu rivayete hususiyetle Mu'tezile bahsinde yer vermesi, Mu'tezilî ulemanın IV./X. asırdaki Ebû Hanîfe algısının "fıkıhta Hanefîlik-kelamda Mu'tezilîlik" vurgusunu içerdiğini göstermektedir.

Hanefî-Mu'tezilî kimliği ile bilinen Saymerî'nin (ö.436/1045) eserinde ise bu tavrın bilinçli bir şekilde gözetildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu tavır onun eserinin satır aralarında yer alır. Onun Ashâbu Ebî Hanîfe'nin Irak'taki örneklerini ele aldığı eserine dışarıdan bakıldığında, Ebû Hanîfe'nin Mu'tezilî kimliğine dair doğrudan bir söylemde bulunmadığı görülür. Bununla birlikte yazarın Ebû Hanîfe'nin hayatı, eserleri ve görüşlerine tahsis ettiği başlıkta Ebû Hanîfe'nin itikadî kimliğinden bahsetmeyi bilinçli bir şekilde ihmal ettiğini anlamak mümkündür. Zira müellifin Mu'tezilî kimliğe sahip olan Hanefî şahıslara muhtelif yerlerde "kelâmda ileri veya meşhur" gibi sıfatlarla işaret etmiş olması (Saymerî, 1974:156, 165) onun eserinde itikadî kimliğin sadece Ebû Hanîfe için göz ardı edildiği izlenimini oluşturmaktadır. Bununla birlikte Saymerî'nin tavrının Mu'tezilî kimliği ile öne çıkan bir Hanefî olmamasından ötürü anlaşılabilir olduğu söylenebilir.

Zira Hanefî-Mu'tezilî şahısların Ebû Hanîfe'nin Mu'tezile dışındaki herhangi bir itikadî mezhep ile ilişkisini yok sayma tavrı anlaşılabilir bir tutumdur. Bununla birlikte fıkıhta Şâfiîliği benimseyen Kâdî Abdülcebbâr tarafından da benzer söylemlerde bulunulmuştur. Kâdî

[5] Şâfiî, fukahâdan adl görüşünü benimseyenler içerisinde zikredilmektedir. (Kâdî Abdülcebbâr, 1986: 169).

Abdülcebbâr'ın, *Fadlu'l-İ'tizâl*'de zikrettiği bir rivayette Sind melikinin huzuruna münazara etmek için gönderilen Ashâbu Ebî Hanîfe'den bir kimsenin kendi ashabına göre kelamın bidat olduğunu ifade ettiğine yer verilir. (Kâdî Abdülcebbâr, 1986: 266) Rivayetin bu eserde yer bulması Ebû Hanîfe ve ashabının kelamla ilişkisini göz ardı etme tavrının ötesinde olumsuz bir zemine taşındığını göstermesi açısından oldukça dikkat çekicidir. Bununla birlikte Kâdî Abdülcebbâr'ın Ebû Hanîfe algısında farklı unsurların bulunduğunu söylemek gerekir. Söz konusu algı biçimindeki farklılıklara Kâdî Abdülcebbâr'ın bakış açısının diğer tezahürlerine işaret edilirken değinilecektir.

Ebû Hanîfe'yi Dolaylı Olarak Mu'tezile ile İlişkilendirme Çabası

Mu'tezile'nin Ebû Hanîfe algısında öne çıkan bir diğer eğilim ise onu dolaylı bir şekilde Mu'tezilî geleneğe yakın gösterme gayretidir. Bu çabayı, Ebû Hanîfe'nin Mu'tezile'ye karşı olumlu bir tavrının olduğunu ispat etme veya bazı Mu'tezilî fikirleri ona nispet etme girişimleri şeklinde görmek mümkündür.

Hanefî-Mu'tezilî şahıslardan biri olan Ebu'l-Kâsım el-Belhî, Ebû Hanîfe'nin Mu'tezilîliğini dile getirecek herhangi bir söylemde bulunmamakla birlikte, onun Mu'tezilî fukaha içerisinde zikredilen Ashâbu Ebi Hanîfe mensuplarına karşı tavrını önemli görmekte ve eserinde yer vermektedir. Bunlardan ilkinde, Kâbî, Züfer b. Hüzeyl'in (ö.158/775) Kaderî olması hususunda Ebû Hanîfe'nin onunla bu konuda münakaşaya girilmemesini söylediğini aktarır. (Kâbî, 2018: 191). Bir diğer şahıs ile ilgili olarak ise Kâbî'nin zikrettiğine göre Ebû Hanîfe, Mu'tezilî fukaha içerisinde sayılan Ebu Mu'tî'nin (ö.199/814) Kaderî olduğu kendisine bildirildiğinde de herhangi bir olumsuz yorumda bulunmamıştır. Kâbî'nin kendisinin de Ebû Hanîfe'nin bu şahıs için söylediklerini yorumlayarak onun olumsuz bir tavır sergilemediğini teyit etmeye çalışması (Kâbî, 2018: 191) "Mu'tezilî olma" hususunda Ebû Hanîfe'nin bakış açısını oldukça önemsediğini göstermektedir.

Ebû Hanîfe'nin i'tizâl ile ilişkisini teyit etme amacının bir diğer tezahür biçimi ise onun fikirlerini i'tizâl fikrine yakınlaştırma çabasıdır. Özellikle itikadî meselelerde Mu'tezile'yi benimseyen Irak Hanefilerinin Ebû Hanîfe'ye nispet ettikleri bazı Mu'tezilî görüşlere bu bağlamda işaret edilebilir. [6] Bu tutumun en bariz örneklerinden biri Ebû Hanîfe'nin siyaset anlayışı ile ilgili değerlendirmelerde görülür. Ebû Hanîfe'nin siyaset anlayışını yeniden değerlendiren Hanefî-Mu'tezilî gelenek içerisindeki Cessâs (ö.379/981), Mu'tezile ve Hanefîlik'in siyaset algısındaki ihtilaflı olan meselelerden birinde Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin Mu'tezile ile uyumlu olduğunu ispat etmeye çalışmaktadır. O, Ebû Hanîfe'nin fâsığın hâkimliğini caiz görmediği gibi, fâsığın imâmetini de caiz görmediğini delillendirmeye çalışır. (Bkz. Cessâs, 1992: I, 87.) Cessâs'ın iddia ettiğine göre mütekellimlerden bazıları mesela, Zurkan el-Mismaî (ö. 278/891) Ebû Hanîfe'nin imâmet görüşü hakkında yanlış bilgi vermektedir.[7] Ebû Hanîfe'ye göre kadılık ile imâmet arasında fark yoktur ve her ikisinde de adalet şarttır. Yine Ebû Hanîfe'nin kendi hayatından örneklere yer veren Cessâs, Ebû Hanîfe'nin zulüm ile savaşmak husûsundaki görüşünün meşhur olduğunu, hatta Evzâî'nin Ebû Hanîfe'nin "el-Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyi ani'l-Münker"in vücûbu görüşüne dayanarak zulüm ile savaşma çağrısına kadar diğer bütün görüşlerine katlandıklarını söylediğini aktarmıştır. (Cessâs, 1992: I, 86). Ebû Hanîfe'nin görüşünü teyit etmek için onun hayatından örnekler vermeye devam eden Cessâs, Ebû Hanîfe'nin kendisine "el-Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyi ani'l-Münker" hakkında danışan İbrahim b. es-Saiğ'e (ö.131/748) bunun farz olduğunu söylediğini ve "şehitlerin en faziletlisi Hamza b. Abdülmuttâlib ve zâlim imama karşı çıkıp, "el-Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyi ani'l-Münkeri" emreden ve öldürülen kimsedir" mealindeki hadisi zikrettiğini söyler. Bunun üzerine ise İbrahim, Merv'e dönüp

---

[6] Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Özen, , *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası*, 103 vd.

[7] Zurkan'ın *Makâlât*'ında Ebû Hanîfe'nin imâmet anlayışı ile ilgili bir bölümün olması muhtemeldir. Yukarıdaki söz konusu görüşün yanında yine Zurkan'ın kaynak gösterildiği bir rivayette Ebû Hanîfe'den imâmetin Kureş'den olmasına dair bir görüş aktarılmıştır. (Bkz. Bağdâdî, 1968: 275; Ebû'l-Muîn en-Nesefî, 2003: II, 437) Zurkan'ın Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin Sünnîleştirilmesi hususunda bir gayretinden söz edilebilir. Onun Mu'tezilî olması ise Ebû Hanîfe'ye dair ihtilaflı ilk rivayetlerin onda yer almasını anlamayı da zorlaştırır niteliktedir.

Ebû Müslim'e karşı ayaklanmıştır. Aynı şekilde Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali'yi (ö.122/740) de malıyla desteklemesi; insanlara onunla savaşmanın gerekliliği husûsunda fetva vermesi ile Abdullah b. Hasan'ın oğulları Muhammed ve İbrahim hakkındaki durumu da bu görüşü desteklemek için delil gösterilir. (Cessâs, 1992: I, 87.) Yine Hanefî-Mu'tezilî şahıslardan Zemahşerî (ö.538/1144) de Ebû Hanîfe'nin siyaset görüşünü Mu'tezile'ye uyumlu bir şekilde inşa etmeye çalışır. O, "لاَ يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ قَالَ" (2/Bakara, 124) âyetinin fâsıkın imâmetinin caiz olmadığına işaret ettiğini söyleyerek buna Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali'nin isyanını gizlice destekleyip, malıyla yardım etmesini örnek göstermekte (Zemahşerî, 1998: I, 318; Özen, 2001: 144) ve böylece o da Cessâs gibi bu görüşü Ebû Hanîfe'nin hayatındaki pratik tezahürlerle ilişkilendirmektedir.

Ebû Hanîfe'nin Mürcie İçerisinde Zikredilmesi ve Mu'tezile'nin Mürcie Algısı

Mu'tezilî literatürde özellikle de Mu'tezilî-Makâlât türü eserlerde sıklıkla görülen bir diğer tavır ise Ebû Hanîfe'yi Mürcie'den sayma eğilimidir Özellikle Hanefî-Mu'tezilî şahısların Ebû Hanîfe-Mürcie ilişkisini itiraf etmeleri beklenmedik bir durum olmakla birlikte bu görüş oldukça sık bir şekilde Mu'tezile içerisinde tekrarlanmakta, Ebû Hanîfe Mürcie'den sayılırken dahi onun fakih kimliğine vurgu yapılması ihmal edilmemektedir. Mesela Câhız, Ebû Hanîfe'yi fıkhî otorite olarak görmesinin yanında Ebû Hanîfe, Süfyan ve Ameş'in geçtiği bir rivayete atıfta bulunurak, Ameş'in Ebû Hanîfe ve Süfyan ile bir araya gelmesinin garip olduğunu zira, Ebû Hanîfe ve Süfyan'ın Mürcie'den, Ameş'in ise Gâliyye'den olduğunu (Câhız, 1990: 119) söylemek suretiyle Ebû Hanîfeyi doğrudan Mürcie'den saymaktadır. Hanefî-Mu'tezilî ulemanın dahi Ebû Hanîfe'nin Mürciîliğine atıfta bulunması bu eğilimin Mu'tezile içerisinde ciddi yansımalarının olduğunu göstermektedir. Bu sebeple Mu'tezilî geleneğin Ebû Hanîfe tanımındaki Mürciî vurguyu anlayabilmek için müelliflerin Ebû Hanîfe algısı yanında Mürcie algısının da tespit edilmesi önemli görülmüştür. Bu suretle her bir yazarın önce Mürcie'ye bakış açısının sonrasında ise Ebû Hanîfe'yi hangi zeminde değerlendirdiğinin tespit edilmesi gerekmektedir.

Ebû Hanîfe'yi Mürcie'den sayanların Mu'tezilîler olduğunu söyleyen Şehristânî (ö.548/1153) Mu'tezile'nin kader konusunda kendilerine muhalif olanları Mürcie olarak isimlendirdiğini söylemekte ve Ebû Hanîfe ve ashâbının Mürcie olarak isimlendirilmesini, Kaderiyye'ye ve Mu'tezile'ye muhalif olmasına bağlamaktadır. Zira ona göre Mu'tezile kader konusunda kendine muhalif olanları Mürcie olarak isimlendirmiştir. Bu sebepten ötürü Şehristânî'ye göre Ebû Hanîfe'nin Mürcie olarak isimlendirilmesi Mu'tezile ve Hâricîlerin onun için kullandıkları bu lakaptan kaynaklanmış olabilir. (Şehristânî, 2005:143). Şehristânî'nin değerlendirdiği bu ihtimal, Mu'tezile kelâmcısı İbn Ebî'l-Hadîd'in ircâyı ilk benimseyenlerin imanla beraber günahın zarar vermeyeceğini savunan Muaviye ve Amr b. As olduğu yönündeki iddiası ile aynı minvaldedir. (İbn Ebü'l-Hadîd, 2007: VI, 325-340) Bu tarz bir ircâ fikri cebr ile beraber olup, Muaviye gibi şahısların meşruiyetlerini sağlama amacına hizmet eden bir ircâ türüdür. (Nevin, 1990: 276). Bu durumda Şehristânî'nin iddiasına göre Ebû Hanîfe'ye yapılacak bir isimlendirmede gözetilen cebr anlayışının Emevî Hâkimiyetini meşrulaştıran bir siyasî tavrın tanımından ibaret olacağı düşünülebilir. Bu da itikadî konularda Mürcie ile örtüşen bir Ebû Hanîfe algısına çok da sıcak bakmayacağı düşünülen Mu'tezile tarafından yapılması muhtemel bir Mürciî isimlendirmesini açıklayabilir. Bu sebeple Şehristânî'nin söz konusu iddiasının isabetli olup olmadığının da Mu'tezilî alimlerin Mürcie ve Ebû Hanîfe algıları doğrultusunda değerlendirilmesi gerekmektedir.

Mu'tezilî eserlerin Mürcie'ye hak-bâtıl kategorisi açısından yaptıkları değerlendirmeler de Mürcie'nin ve Ebû Hanîfe'nin yer aldığı zeminin tespiti için önemli görünmektedir. Mu'tezilî eserlerin bir kısmında Mürcie, Kaderîyye ile birlikte uzak durulması gereken mezheplerden biri olarak sayılmakla beraber (İbnü'l-Murtazâ, 1987: 17) Ancak Mu'tezile nezdinde Mürcie'nin küfür kategorisinde yer almadığını söylemek gerekir. Bunun en bariz örneği İbnu'l-Melâhimî'nin (ö.

536/1141)[8] eserinde görünür. Hanefî-Mu'tezilî âlimlerden olan İbnu'l-Melâhimî ashâbının Mürcie'yi tekfir etmediğini ifade ettikten sonra Mürcie'nin tevhid, adalet ve nübüvvet konularında kendileriyle muvâfık olduklarını söylemektedir. (İbnu'l-Melâhimî, 2005:604)

Mu'tezilî yazarların Mürcie tanımının içeriği ise birbirinden farklı olmuştur.[9] Mu'tezilî Makâlât yazarlarından Nâşî el-Ekber, tahkim sonrası mevcut olan altı fırkaya ek olarak Mürcie'nin ortaya çıktığını söylemektedir. Yedinci fırka olarak ortaya çıkan Mürcie, Ehl-i Salât hakkında susmuş, onların mezhepleri konusundaki ihtilafları, birbirlerinin kanını akıtmaları ve birbirlerini tekfir etmeleri hususunda görüş beyan etmemiş ve onların ceza ve sevap konusundaki durumunu Allah'a ircâ etmiştir. Ehl-i Salât'ın tümünün birbirlerini tekfir etmelerine, birbirlerinin kanlarını akıtmalarına ve mezheplerindeki ayrılıklara rağmen, imanlarının tam olduğunu söyleyen Mürcie onların imanının meleklerin ve peygamberlerin imanı gibi olduğunu kabul etmiştir. (Nâşî el-Ekber, 1971:19-20) Mezhepleri imamet konusundaki görüşlerine göre tasnif eden Nâşî el-Ekber, Mürcie'nin imâmet konusunda faziletli olanın imâmetini savunup, mefdul olanın imâmetine izin verdiğini ve Gaylân, Ebû Hanîfe ve Cehm b. Safvan'ın Mürcie'nin ileri gelenlerinden olup bu görüşü savunduklarını ifade etmektedir. (Nâşî el-Ekber, 1971:62) Mürcie'nin tamamı Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali'yi tevella etmiş, Ebu Bekir'in en faziletli olduğunu benimsemiştir. İmâmetin Kureyş'ten olması meselesinde ise Mürcie ikiye ayrılmış Ebû Hanîfe ve ashâbı imâmetin Kureyş dışından olmasını kabul etmezken, Gaylâniyye, nesebe bakılmaksızın herhangi bir kimsenin olabileceğini söylemiştir. (Nâşî el-Ekber, 1971:63-64) Kureyş'den olanın zorbalık yapması, kötülüğe sevk etmesi ve haksızlık yapması halinde Allah'ın ona karşı çıkmayı farz kıldığı görüşü ise Mürcie'nin çoğu ile Mu'tezile'ye ait bir görüş olarak zikredilmektedir. (Nâşî el-Ekber, 1971:64) Ancak anlaşıldığı kadarıyla Mürcie'nin çoğu içerisinde imâmetin Kureyş dışında olması fikrine karşı çıkan Ebû Hanîfe yoktur.

Hanefî-Mu'tezilî kimliği ile bilinen Kâ'bî ise *Makâlât*'ında "tevbe etmeden ölen büyük sahibinin azap göreceği, affedileceği konusunda kesin bir kanaate ulaşmayarak, onların durumunu ve onlar hakkındaki hükmü irca eden kimselerin Mürcie olarak isimlendirildiklerini söylemektedir. (Kâbî, 2018: 201)[10] Kâbî, Mürcie mensuplarını, Mu'tezile ile Mürcie arasındaki anlaşmazlık mevzularından biri olan büyük günah sahipleri hakkındaki vaid ayetlerinin umum ifade etmesi konusunda kategorilere ayırmakla birlikte adl ve cebr fikrine dayalı olarak doğrudan bir tasnifte bulunmamaktadır. Ancak o "Kaderî-Mürciîleri" adl görüşünü benimseyenler olarak ayrı bir kategoride değerlendirirken, Ebû Hanîfe ve ashabının da yer aldığı Mürciî şahıslara farklı bir kategoride yer vermektedir. (Kâbî, 2018: 201)

Ebû'l-Kasım el-Kâbî, Mu'tezile bahsinde Ebû Hanîfe'nin Mu'tezile'ye bakışını olumlu bir zemine taşırken, Mürcie bahsinde Ebû Hanîfe ve ashabını Mürcie içerisinde zikretmektedir. (Kâbî, 2018, 201). Kâbî'nin Mürcie tanımını da dikkate alarak konu üzerinde düşünmekte yarar verir. Bu noktada dikkat çeken Kâbî'nin Ebû Hanîfe ile beraber Mürcie içerisinde saydığı sınıfta yer alan şahısların büyük oranda Şehristânî'nin Mürcie ricali içerisinde saydığı şahıslarla ortak olmasıdır. Bu minvalde yukarıda da zikretmiş olduğumuz Şehristânî'nin Ebû Hanîfe'yi Mürciî olarak sayanların Mu'tezilîler olduğu iddiasının Kâbî'ye dayandığını söylemek ihtimal dahilinde görünmektedir. Kâbî'nin Gaylân, Ebû Şimr, Muhammed b. Şebib gibi Kaderî-Mürciîleri adl fikrini benimseyen Mürciîler olarak vasıflandırdıktan sonra Ebû Hanîfe ve ashabının da yer aldığı Mürcie ricalini ayrı bir kategoride değerlendirmesi de cebr-adl ayrımını yapan ilk ulemadan biri olduğunu göstermektedir. Bu minvalde Hanefî-Mu'tezilî kimlikli bir şahıs olarak Kâbî'nin Şehristânî'nin iddia ettiği gibi cebr fikrinden ötürü Ebû Hanîfe'yi Mürcie içerisinde sayan Mu'tezilî şahıslardan biri olması ihtimali, iman

[8] İbnu'l-Melâhimî, Hanefîliğin yaygın olduğu Harezm Mu'tezile'sindedir. Onun Hanefî kimliği ile ilgili olarak Koloğlu, eserinde ashâbımızdan Iraklı fakihler ibâresini kullanmasını Hanefî kimliğini teyit ettiğini ifade etmektedir. (Koloğlu, 2010: 54, 55)

[9] Mu'tezile'nin ve diğer mezheplerin Mürcie tanımındaki farklılıklar için bkz. (Kutlu, 2002: 30 vd.).

[10] Ayrıca bkz. (İbnü'l-Murtazâ, 2001: 28, 29; Kutlu, 2002: 275.)

konusunda farklılaşan bir Ebû Hanîfe'den ziyade, insanın fiileri konusunda Mu'tezile'den ayrılan bir Ebû Hanîfe'yi tercih ettiği anlamına gelecektir. Ancak bu durumun yine Ebû Hanîfe'nin itizalî kimliğini ispat etmeye yarar sağlamayacağı ortadadır. Bu bakımdan Kâbî'nin bu tutumu konusunda karar vermek zor görünmektedir.

Kâdî Abdülcebbâr (ö.415/1025) ise Mürcie'nin ortaya çıkmasını Mürcie içerisindeki öncü şahısların Kur'an'ı tevil etmelerine bağlamış ve ircâ fikrini benimseyenlerin vaîd fikrinin nefislerine ağır gelmesi sebebiyle, nefislerine daha kolay gelene meyletmelerinden kaynaklandığını, bu sebeple de affedilme beklentisi ile bu fikri benimseyenlerin sayısı artarken, vaîd fikrini benimseyenlerin sayısının azaldığını ifade etmiştir. (Kâdî Abdülcebbâr, 1986: 154). Kâdî Abdülcebbâr, küfürle birlikte amel fayda vermediği gibi, imanla birlikte amelin zarar vermediği inancını benimseyen görüşü ise Mürcie içerisinde ortaya çıkan aşırı bir görüş olarak sunmaktadır. (Kâdî Abdülcebbâr, 1986: 156). Bunun yanında o, ircâ fikrinin gelişimini aşamalı bir şekilde açıklamış ve ircânın ilk ortaya çıkışının Hasan b. Muhammed el-Hanefîyye'nin zamanında olup bu fikri ilk ortaya koyan kişinin o olduğunu söylemektedir. İrcâ ilk ortaya çıktığı haliyle "el-menzile beyne'l-meznileteyn" görüşüne karşı büyük günah sahibinin mü'min olduğu fikrini benimsemek suretiyle muhalif bir görüştür ve bu görüşün ortaya çıkması Hâricî anlayış sebebiyledir. Mürcie içerisinde, imanı ilim olarak tanımlayan görüş ise sonradan ortaya çıkmıştır. (Kâdî Abdülcebbâr, 1986: 159). Ayrıca Kâdî Abdülcebbâr, Mürcie'nin vaîd konusundaki görüşlerini eleştirirken Hanefîler'in de fikirlerine cevap vermekte ve onları da bu konuda muhatap kabul etmektedir. (Kâdî Abdülcebbâr, 2013: II, 592).

Kâdî Abdülcebbâr, Ebû Hanîfe'ye farklı yaklaşımı ile de dikkati çekmektedir. O, *Usûlu Hamse*'de Mürcie'nin büyük günah sahibinin mü'min olduğu kanaatini dile getirmiş ancak bu görüşün ister mü'min, hükmü medh ve tazim anlamında ele alınmış olsun, isterse de mü'min bir isimlendirme olarak kullanılmış olsun Ali b. Ebi Tâlib ve sahabeye göre bu görüşün geçerli olmadığını söylemiş ve kendi görüşlerinin Ali b. Ebî Tâlib'den, sahabe ve tâbiundan alınmış olduğunu dile getirmiştir. Burada asıl ilginç olan nokta ise Ebû Hanîfe'nin "Eğer günah ehli hakkında Emiru'l-Müminînin sireti olmasaydı, onların ahkamını bilemezdik" sözünü Mürcie'nin karşısında Mu'tezile'nin görüşünü desteklemek üzere kullanmış olmasıdır. (Kâdî Abdülcebbâr, 2013: I, 228). Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl* isimli eserinde ise Mu'tezilî şahıslar ile Mürciîler arasında ircâ konulu bazı tartışmalara işaret etmektedir. Onun zikrettiği bu tartışmalardan birinde Ebû Hanîfe, Mürcie ile uyumlu iman tanımıyla ile Amr b. Ubeyd ile münazara eden ve bu konuda Amr b. Ubeyd'e yenilen bir şahıs olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca söz konusu münazarada Ebû Hanîfe'nin Amr'ın imanın Allah'ın kullarından yapılmasını istediği fiilerin tümü olduğu şeklindeki tanımına karşı çıkarak Mürciî bir bakış açısı benimsediği açık bir şekilde ifade edilmiştir. (Kâdî Abdülcebbâr, 1986: 250). Kâdî Abdülcebbâr'ın Ebû Hanîfe'nin fakih kimliğine odaklanma tavrı içerisinde zikrettiğimiz bir diğer Ebû Hanîfe algısını da burada hatırlatmak da fayda vardır. Zira burada zikredildiğine göre Ebû Hanîfe'nin ashabından olan bir şahıs kendisinin ve ashabının kelamın bidat olduğu düşüncesindedir. (Kâdî Abdülcebbâr, 1986: 266). Tüm bu rivayetlerin ortak neticesi Kâdî Abdülcebbâr'ın eserlerindeki Ebû Hanîfe algısında çelişkilerin yer aldığı şeklindedir.

Zeydî-Mu'tezilî yazarlardan olan ve fıkıhta Hanefîliği benimseyen Cüşemî (ö.494/1101) ise Mürcie'nin Ehl-i Salât'tan olup büyük günah işleyenlerin vaidi husûsunda görüş beyan etmeyip, bu kimselerin durumunu Allah'a ircâ etmeleri sebebiyle bu şekilde isimlendirildiklerini söylemektedir. (Cüşemî, t.y.b:15b; Yıldırım, 2012: 95). Mürcie'yi adl fikri ile beraber ircâyı benimseyen adliyye ve cebr fikri ile birlikte ircâyı benimseyen cebriyye olmak üzere ikiye ayıran (Cüşemî, t.y.a:26b; b: 15b.) Cüşemî tarafından Said b. Cübeyr, Hammad b. Ebî Süleyman, Ebû Hanîfe ve ashâbı cebrî kabul etmeyen Mürcie içerisinde zikredilmektedir. (Cüşemî, t.y.a:26b; b: 15b.; Yıldırım, 2012: 95) Onun bu tanımlamasında Ebû Hanîfe'ye nispet edilen "cebri kabul etmeme" düşüncesi vurgulanırken, Şehristânî'nin Mu'tezilîlerin Ebû Hanîfe'yi "cebri benimseyenler" manasında Mürciî olarak kabul ettiği yönündeki iddiası (Şehristânî, 2005:143) arasında tam bir tezat söz konusudur.

Yine Zeydî-Mu'tezilî Makâlât yazarlarından Neşvân el-Himyerî'ye (ö.573/1178) göre Mürcie, Muhammed ehlinden olan kebire sahibinin durumunu Allah'a bırakıp, affedilmelerine veya azaba çekilmelerine dair bir beklentileri olan kimseler olmaları nedeniyle bu şekilde isimlendirilen ve bunu "diğerleri Allah'ın emrine kalmıştır, onlara ya azap edilir ya da tevbeleri kabul edilir" âyeti ile delillendiren kimselerdir. Cüşemî gibi Mürcie'yi ikiye ayıran Neşvân, Gaylâniyye ve Şimriyye'nin tevhid ve adl görüşünde olduğunu, diğer fırkaların ise cebir ve teşbih görüşünde olduklarını ifade etmiştir. Bu tasnifi yaptıktan sonra ise o, Mürcie'nin İbnu'l-Eşas ile birlikte Haccac'a, Mürcie'den Gaylâniyye'nin de Yezid b. Velid ile birlikte "kâfir ve aşağılık" olarak nitelendirdiği Velid b Yezid'e karşı çıktığını aktarmaktadır. (Neşvân el-Himyerî, 1948: 203-204) Neşvân'ın bu tutumundan, onun Mürcie içerisindeki aktif bir eğilimin varlığını yadsımadığı ancak bu eğilimi tevhid ve adl fikrini savunan kesim ile özdeşleştirdiği ve bu durumda Mürcie içerisinde saydığı Ebû Hanîfe'yi cebr fikrine eğilimli diğer grupta kabul ettiği izlenimi ortaya çıkmaktadır. Ancak ircâ fikrinin içeriğinin adl ve tevhid ile bir araya geldiğinde, pasif bir şekilde hükümdarlara itaat tavrından sıyrıldığını ortaya koymak adına, bu gruptan zâlim hükümdarlara karşı çıkanların zikredilmesi, Mürcie içerisindeki diğer grubun sahip olduğu cebr fikrinin de doğal bir şekilde hükümdarların yanında olma anlayışını kapsadığı imasını içeriyor olabilir. Nitekim Neşvân'ın adl ve tevhid görüşünü benimseyen fırkalar içerisinde Ebû Hanîfe'yi hariç tutarak Mürcie'yi zikretmesi (Neşvân el-Himyerî, 1948: 147) onun nazarında Mürcie içerisindeki cebr görüşünü benimseyen ikinci grupta Ebû Hanîfe'nin de sayıldığını göstermektedir.

İbnü'l-Murtazâ ise Mürcie'nin fâsık hakkındaki vaîd kararının katiyetini terk etmeleri sebebiyle bu şekilde isimlendirildiklerini, bu görüşün onların mezhebini bir araya getiren şey olduğunu ve her kim fıskın selametinden ümidini keserse onun Mürciî sayılmayacağını söylemiştir. Onların içerisinde Adliyye, Cebrîyye, tâbiun Mürcie'sinden Said b. Cübeyr, Hammad b. Ebî Süleyman ile fukahâdan Ebû Hanîfe ve ashâbı, mütekellimlerden Muhammed b. Şebîb, Sâlihî, Hâlidî, Ebu Şimr ve Gaylân ile Mücebbire'nin hepsi Mürcie'yi oluşturmaktadır.(İbnü'l-Murtazâ, 2001:28). İbnü'l-Murtazâ'nın Mürcie tanımı içerisinde Ebû Hanîfe ve ashâbına fukahâdan olarak yer verirken Mürciî-Mu'tezilî olduğu bilinen şahısların Mürcie içerisindeki mütekellimler olarak tanımlanmaları (İbnü'l-Murtazâ, 2001:27-28) Mu'tezilîlik ile mütekellim olma vasfı arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından önemlidir. Yine İbnü'l-Murtaza da Ebû Hanîfe'nin Mürcie ile ilişkisini göz ardı etmemekle birlikte vurgulanan nokta Ebû Hanîfe'nin fakih sıfatı olmuştur. (İbnü'l-Murtazâ, 2001:27) İbnü'l-Murtazâ'nın Mücebbire'nin tamamını Mürcie içerisinde sayması (İbnü'l-Murtazâ, 2001:27) ise onun Mu'tezile nezdinde Mürcie ile Cebrîyye arasında bir dolaylı ilişkinin varlığına işaret ettiği şeklinde yorumlanabilir.

Sonuç

Hanefî-Mu'tezilîler ile Hanefi-Mâturîdîler arasında Hanefîliği savunma ve sahiplenme hususunda bazı tartışmalar mevcuttur. Fikir-hadise irtibatı ekseninde düşünüldüğünde, Irak Hanefilerinin eserlerinde Ebû Hanîfe'yi Mu'tezilî saydıkları şeklinde bir iddiayı dile getiren Hanefî-Mâturîdî ulemanın bu çıkışının Mu'tezile literatürde ciddi bir karşılığının olması beklenmektedir. Bununla birlikte çalışmamız neticesinde zannedilenin aksine Mu'tezile içerisinde Ebû Hanîfe'yi doğrudan Mu'tezile'den sayan ciddi bir eğilimin yer almadığı anlaşılmış ve Mu'tezile'nin Ebû Hanîfe'ye olan bakış açısının da farklılaştığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda Ebû Hanîfe'nin mezhebi kimliği hususunda (Hanefî) fakih kimliğinin ön plana çıkarılması, Mu'tezilîlik vasfının dolaylı bir şekilde ifade edilmesi ve Ebû Hanîfe'nin Mürciî olduğunun kabul edilmesi şeklinde farklı tavırlar sergilendiği görülmüştür. Anlaşıldığı üzere Ebû Hanîfe'nin fakih kimliğini önceleyen bazı Mu'tezilî yazarlar, onun kelamî kimliğini bilinçli bir şekilde göz ardı etmişlerdir. Hanefî-Mu'tezilî ulemadan Saymerî'nin eserinde hem Ashâbu Hanîfe'den olan hem de Mu'tezile'yi benimseyenler için "mütekellim", "kelamda ileri seviyede" gibi ifadeler kullanılırken, Ebû Hanîfe'nin kelamla ilişkisinin hiçbir şekilde konu edilmemesi bu bakış açısına örnek gösterilebilir. Mutezile'nin Ebû Hanîfe algısındaki bir diğer yaklaşım olarak ise Ebû Hanîfe'nin Mu'tezile'ye bakış açısının olumlu olduğunu

ispat etmeye çalışan yazarların tavrından bahsedilebilir. Yine bazı Hanefî-Mu'tezilî ulema tarafından Ebû Hanîfe'ye Mu'tezilî birtakım fikirler nispet edilmesi de bu bakış açısının bir yansıması olarak değerlendirilmiştir. Mu'tezile içerisinde Ebû Hanîfe'yi Mürciî sayan eğilimin ise ciddi yansımalarının olduğu anlaşılmaktadır. Fıkıhta Hanefiliği, itikadî meselelerde ise Mutezileyi benimseyen Câhız, Kâbî, Cüşemî gibi şahısların da bu tavrı benimsemesi bizim açımızdan şaşırtıcı neticelerden biri olmuştur. Bu durum bizim çalışmaya başlarken değerlendirdiğimiz Hanefî-Mu'tezilî şahısların Ebû Hanîfe'yi Mu'tezile'den saymış olmalarına yönelik zikredilen ihtimalin isabetli olmadığına ve bu tavrın en azından bu şahıslar için genel bir teamül sayılamacağı sonucuna ulaşmamıza imkan vermiştir. Bu doğrultuda Hanefî-Mu'tezilî şahısların Ebû Hanîfe'yi "dolaylı olarak Mu'tezilî sayma", ona "Mu'tezilî fikirler nispet etme" gibi çabaları söz konusu olsa da Hanefî-Mu'tezilî ulema tarafından Ebû Hanîfe'yi Mu'tezile'den sayma hususunda sistemli bir girişim açığa çıkmamıştır. Bu durumun bir neticesi olarak Mu'tezile'nin Ebû Hanîfe'yi kendilerinden saydığına dair iddianın muhataplarının meşhur Hanefî-Mu'tezilî şahıslar olmadığı anlaşılmaktadır. Üstelik Hanefî-Mu'tezilî kimliğe sahip olan ulema Ebû Hanîfe'yi Mürcie içerisinde sayma hususunda bir tereddüt yaşamamıştır. Burada ilginç olan husus ise Kâbî, Cüşemî gibi Mu'tezilî tabakât yazarlarının saygın şahısları Mu'tezilî tabakaya dahil etme amacıyla bile olsa Ebû Hanîfe'yi Mu'tezilî tabakaya dahil etmemiş olmalarıdır. Zira Şâfiî'yi Mu'tezilî tabakalara dahil eden Hanefî-Mu'tezilî ulemanın Ebû Hanîfe konusundaki tereddütleri manidardır. Yine Ebû Hanîfe'nin ashabına Mu'tezilî tabakatlarda yer verilmesine rağmen Ebû Hanîfe'nin ismini zikretmekten kaçınılmasını ve bu eserlerde Ebû Hanîfe'nin Mu'tezile algısının olumlu olduğunun dolaylı bir şekilde yer bulmasını anlayabilmek güçtür. Bu noktada Mu'tezile içerisindeki Câhız, Nâşî el-Ekber gibi erken dönem müelliflerin zihin dünyasında dahi Ebû Hanîfe'nin Mürcie'den olduğuna dair bir algının mevcut olduğu, algının Kâbî tarafından da devam ettirilip Mu'tezile içerisinde yaygın bir tutuma dönüştüğü söylenebilir. Bu durum Cüşemî'nin beşinci asırda Şâfiî'ye Mu'tezilî tabakatlarda yer verirken, mevcut tutuma muhalefet etmeyerek Ebû Hanîfe'ye eserinde yer vermemesini açıklayabilir.

Bizim bu çalışmada ulaştığımız neticelerden bir diğeri ise Kâdî Abdülcebbâr'ın eserlerinde farklı Ebû Hanîfe algılarının bulunuyor olmasıdır. Kâdî Abdülcebbâr, Ebû Hanîfe için bir eserinde Mu'tezile karşında mağlubiyete uğrayan bir Mürciî imajı çizmektedir. Bunun yanında onun eserinde yer alan farklı rivayetlerde Ebû Hanîfe'nin, Mu'tezile'nin görüşlerine başvurduğu saygın bir şahsiyet olarak, ya da Mürciî ve Mu'tezilî görüşlerinin ötesinde kelamı bidat sayan bir şahıs olarak tanımlandığı görülmektedir. Bu durum bize ulemanın Ebû Hanîfe algısının konjonktürel olabileceğini ve bu algıda işlevselliğin önemli bir yerinin olduğunu düşündürmektedir. Bununla birlikte Kâdî Abdülcebbâr'ın Ebû Hanîfe'yi Mu'tezilî görüşleri temellendirmede kullanmasına rağmen tabakatında ona Mu'tezilî bir şahıs olarak yer vermemesi de yine Mu'tezile içerisindeki Ebû Hanîfe'yi Mürcie'den sayan eğilimin meşhur olmasıyla açıklanabilir.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Yahyâ, İbnü'l-Murtazâ (1985) *el-Münye ve'l-Emel*. (Tahk. İsâmüddîn Muhammed Ali), İskenderiye: Dârü'l-Ma'rifeti'l-Câmiiyye.

Ahmed b. Yahyâ, İbnü'l-Murtazâ (1987). *Tabakâtu'l-Mu'tezile*. (Tahk. S.D. Wilzer), Beyrut.

Ahmed b. Yahyâ, İbnü'l-Murtazâ (2001), "el-Milel ve'n-Nihal", *el-Bahrü'z-Zehhâr* içerisinde. (Nşr. Muhammed Tâmir), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Alibekiroğlu, F. (2018). *Tarihsel Süreçte Hanefîlik Mu'tezile İlişkisi.* Yayımlanmamış Doktora tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2018. .

Aslan, İ. (2016) "Mu'tezilî ve Hanefî Söylemlerin Etkileşimi Üzerine", *Journal of Islamic Research,* 27/1: 78-89.

Aydınlı, O. (2018). *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*. İstanbul: Endülüs.

Bağdâdî, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tâhir (1968). *Usûlu'd-Din*. İstanbul: Matbaatü'd-Devle.

Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr el-Kinânî (1990). *el-Bursân ve'l-Urcân*. (Tahk. Abdusselam Muhammed Hârun), Beyrut: Dâru'l-Celîl.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzi (1992). *Ahkâmu'l-Kur'ân.* (Tahk. Muhammed Sâdık Kamhâvî), Beyrut: Dâru İhyâu't-Türasi'l-Arabî.

Cüşemî Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme. *Risâletu Tâmme fi Nasîhatu Amme*, http://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN732724791&P (erişim tarihi 31.01.18)

Cüşemî, Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme. *Uyûnu'l-Mesâil*. Mektebetu'l-Bedir, Abdullah el-Vecîh Koleksiyonu.

İbn Ebü'l-Hadîd (2007). *Şerhu Nehcü'l-Belâga*. (Tahk. Muhammed İbrahim), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî. I-X.

İbnü'l-Melâhimî, Rükhüddîn Mahmud b. Muhammed. (2010). *el-Fâik fî Usûlu'd-Din.* (Tahk. Faysal Bedir Avn), Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Vesâik el-Kavmiyye.

İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Yâkub (1971). *el-Fihrist.* (Tahk. Rızâ Teceddüd), Tahran: Marvi Ofset.

Kâ'bî, Ebu'l-Kâsım el-Belhî (2018). *Kitâbu'l-Makâlât ve meahu Uyûni'l-Mesâil ve'l-Cevâbât*. (Tahk. Hüseyin Hansu-Râcih Kürdî-Abdülhamid Kürdî), İstanbul: Kuramer, Amman: Dâru'l-Feth.

Kâdî Abdülcebbâr, Abdülcebbâr b. Ahmed (2013), *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. (Trc. İlyas Çelebi), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. I-II.

Kâdî Abdülcebbâr, Abdülcebbâr b. Ahmed (1986) "Kitab Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile". *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile* içerisinde. (Tahk. Fuad Seyyid), Tunus: Dâru't-Tunusiyye.

Kerderî, Şemsüleimme Muhammed b. Abdüssettar (2010). *Menâkıbü'l İmam Ebî Hanîfe*. (Tsh. Veli Ahmed Aras vd.), İstanbul: 2010. I-II.

Koloğlu, O. (2010). *Mu'tezile'nin Felsefe Eleştirisi Harezmli Mutezilî İbnu'l-Melâhîmî'nin Felsefeye Reddiyesi*, Bursa: Emin yay.

Kutlu, S. (2002) *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Makdisî, Mutahhar b. Tâhir (t.y.) *el-Bed ve't-Tarih*. Yy: Mektebetü's-Sakâfe ve'd-Dîniyye.

Nesefî, Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed (1986). *Keşfu'l-Esrar Şerhu'l-Mûsannif ale'l-Menâr mea Şerhu Nûr'ul-Envar*. Beyrut.

Nesefî, Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed (2003). *Tabsıratu'l-Edille fî Usûlu'd-Dîn.* (Tahk. Hüseyin Atay), Ankara: DİB yay. I-II.

Neşvân el-Himyeri, Ebû Saîd (1948). *el-Hûru'l-Iyn.* (Tahk. Kemal Mustafa), Kahire: Mektebetü'l-Hancî.

Nevin, A. (1990). *İslam Düşüncesinde Muhalefet*. (Trc. Vecdi Akyüz), İstanbul: İz Yayıncılık.

Özen, Ş (2001). *Ebû Mansur el-Mâturîdî'nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası*. *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası*. Basılmamış Doçentlik Çalışması. İstanbul.

Pezdevî, Ebû'l-Usr (ty.) *Kenzu'l-Vusûl*. Karaçi: Mir Muhammed Kütüphanesi yay.

Saymerî, Ebî Abdullah Hüseyin b. Ali (1974). *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihi*, Beyrut: Mektebetü'l-Arabî.

Sayar, S. (2003). Makdisî, Mutahhar b. Tâhir. Içinde *DİA* (C.27). Ankara: TDV yay.

Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim (2005). *İslam Mezhepleri: el-Milel ve'n-Nihal*. (Trc.Mustafa Öz), İstanbul: Ensar Neşriyat.

Taşköprüzâde, Ahmed b. Mustafa (1985). *Miftahu's-Saâde.* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Temîmî, Takiyyüddin b. Abdülkâdir (1970). *Tabakâtu's-Seniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye.* (Tahk. Abdülfettah Muhammed Hulv), Kahire.

Yıldırım, R. (2012) *Mutezîle'nin Kelâmî Polemikleri Hâkim el-Cüşemî Örneği*, İstanbul: İşaret yay.